

UTILIZATION OF HORSES IN MEDICINE THERAPY

VYUŽITÍ KONÍ K ÚČELŮM TERAPIE

Pacíková L., Hrouz J.

Ústav chovu a šlechtění zvířat , Agronomická fakulta, Mendelova zemědělská a lesnická univerzita v Brně, Zemědělská 1, 613 00 Brno, Česká republika.

E-mail: pacik.lenka@volny.cz, hrouz@mendelu.cz

ABSTRACT

The aim of my entry is to bring attention to the possibility of riding a horse as a medicine therapy and to present fundamental requirements on utilizable horses. There are mentioned particular groups of hiporehabilitation with reference on certain groups used and suitable for improvement of clients health conditions. Further, there are some data from history and development of the hipotherapy, as well as the aims on staff and facilities. The criterion necessary at the horse choice are pointed out as well as essential data for methods of horse training; also, some special informations concerning preliminary preparation and care for these horses are appointed.

Keywords: hiporehabilitation, horse, dressage and preliminary

ABSTRAKT

Cílem tohoto článku je upozornit na možnost využití koně v lékařství. Má seznámit se základními požadavky na takto využívané koně. Je zde uvedeno rozdělení hiporehabilitace a pro jaké klienty se které odvětví užívá. Stručně se zabývá nároky na provozování hiporehabilitace, areál a vybavení i na personál. Větší důraz je kladen na kriteria výběru koně pro terapii a jeho výcviku, speciální přípravě a v neposlední řadě péči o tato zvířata.

Klíčové slova: hiporehabilitace, kůň, výcvik a příprava

ÚVOD

V několika posledních letech se v naší republice začíná využívat k léčebným účelům také zvířata. Je možné takto využít psů, koček, králíků, prasat, ale také koní. Koně mají v lékařství širší využití než ostatní zvířata. Je to proto, že klienti terapie si je mohou nejen hladit a mazlit se s nimi, ale také na nich jezdit. Blahodárné účinky koní na lidský organismus jsou známé již po tisíciletí. Není proto divu, že dnes, v této hektické době, se člověk vrací zpět k přírodě a ke zvířeti. Avšak i tento vztah musí mít svá pravidla a bezpečnostní zásady. Výběr zvířat pro terapii je velmi náročný a ne každý kůň tuto zátěž zvládne.

Co je hiporehabilitace, její vývoj a rozdělení

Hiporehabilitace je komplexní forma terapie prováděná prostřednictvím koně. Spojuje v sobě prvky fyzio-, psycho-, socioterapie přičemž jednotlivé zaměření je dáno postižením klienta (Hermannová, 1996).

Někdy je hiporehabilitace nazývána léčebné ježdění na koni. O pozitivním vlivu jízdy na koni se zmiňoval i starořecký lékař Hippokratés a první písemně dochované lékařské doporučení léčebné jízdy na koni je od Galena z 2.st.n.l. (Casková, 2003).

Hiporehabilitace se dělí dle Klüwera na hipoterapii, léčebné pedagogicko – psychologické ježdění a sportovní a rekreační ježdění handicapovaných. Toto rozdělení je převzato z Německa.

Hipoterapie slouží jako jedna z možností volby terapie. Pro klienty je atraktivní, protože probíhá mimo bariéry, v naprosto odlišné atmosféře než jiné metody a neopomenutelný význam má přítomnost zvířete, která má zároveň pozitivní psychické odezvy.

Při hipoterapii klient sám sedí na koni a je ze země jištěn pomocníky, nebo je v tzv. asistovaném sedu korigován a fixován terapeutem, případně rodičem (u malých dětí, které nezvládnou odloučení od matky), který sedí na koni za ním. U těžce handicapovaných je možné klienta na koně položit, a to buď hlavou na záď koně nebo do tzv. indiánské pozice – visí přes hřbet koně. Nejčastěji je této terapie použito v neurologii, ortopedii a interním lékařství.

U léčebně pedagogicko-psychologického ježdění (LPPJ) se můžeme setkat také s názvy jako je voltižní pedagogicko – psychologické ježdění nebo jen pedagogicko – psychologické ježdění.

Tato forma ježdění je určena pro klienty s poruchami ve sféře psychické nebo sensorické, popř. jejich kombinace, užívá se i při poruchách chování, učení, socializace, mentálních defektech, v logopedii a při poruchách orientace v prostoru. Patří sem i ježdění sluchově nebo zrakově postižených.

Kůň slouží jako prostředník k navázání vztahu mezi klientem a terapeutem, případně i mezi klienty navzájem. Jízda samotná nutí klienta k soustředěnosti a pozornosti. Na koni provádí nejrůznější cvičení a využívá se spousta pomůcek jako třeba míče, maňasci, obrázky, hračky, šátky apod. Cvičení jsou nejdříve jednoduchá, jako třeba letadlo (rozpažení rukou), ruce na čepici, pohladit koně co nejdál na krku, lehnout koni na krk nebo na záď, dotknout se špičky boty apod. S dětmi můžeme na koni hrát různé hry. Dle individuality klienta se může přejít až k voltižním prvkům. Dalším rozdílem od hipoterapie je, že klienti se zapojují do práce ve stáji a ošetřování koně. Někteří klienti mohou mít neočekávané reakce, záchvaty agrese apod. proto je vhodné, aby nezůstávali u koně sami. Klienti mohou pracovat jednotlivě nebo ve skupinách.

Tato fáze ježdění následuje až po absolvování hipoterapie nebo LPPJ. Cílem tohoto odvětví je integrace handicapovaných občanů do společnosti. Jezdec se s ohledem na svůj

handicap za použití speciálních pomůcek či změněné techniky jízdy, učí aktivnímu ovládání koně.

Ježdění může mít charakter rekreační nebo vyvrcholí účastí handicapovaných sportovců na jim určených závodech. Handicapovaný jezdec pod dohledem vyškoleného cvičitele jezdeckví absolvuje některou z jezdeckých disciplín, kterou mu dovoluje míra jeho postižení. Cvičitel musí mít na paměti, že jezdcův původní zdravotní stav se nesmí zhoršit. V případě potřeby je proto vhodná konzultace s fyzioterapeutem.

Odborný tým

Hiporehabilitaci nelze provádět bez týmu odborníků. Tento tým zahrnuje několik profesí a je důležité, aby se všichni členové tohoto týmu vzájemně doplňovali a respektovali. Tato spolupráce se odráží na výsledné reakci klienta na hiporehabilitaci. Nekvalitní nebo nesehraný tým nikdy nemůže provádět tuto činnost dobře a na požadované úrovni. Špatně prováděná hiporehabilitace může naopak klienta vážně poškodit.

Základem tohoto týmu je kůň. Jeho pozice bude podrobněji popsána v dalších kapitolách.

Lidský tým počíná od lékaře, který indikuje klienta a během terapie ho pravidelně kontroluje (Hermannová, 1997).

Fyzioterapeut je přítomen na terapii. Klienta přijímá, provede vyšetření s ohledem na hipoterapii, vytvoří rehabilitační plán, určí metodiku, vybere koně dle individuálních potřeb klienta, provede psychickou a fyzickou přípravu klienta. Musí být vyškolený v oboru hipoterapie (Hermannová, 1997).

Hipolog musí mít všestranné teoretické i praktické znalosti o koních, doplněné speciálním kursem hiporehabilitace (doplnění zdravotního minima). Vybírá koně podle požadavků fyzioterapeuta, připravuje ho k využití ve zdravotnictví a spolupracuje s terapeutem během lekcí (Hermannová, 1997). Musí být zároveň cvičitelem jezdeckví s licenci České jezdecké federace, doplněnou pro přípravu handicapovaných. Většinou je také ošetřovatelem a vytváří pracovní plán koní. Zpravidla koně během terapie vodí. Je nezbytné, aby koně dobře znal a zavčas rozpoznal případné zdravotní či psychické problémy, které se u takto využívaných koní mohou vyskytnout. Před každou terapií koně uvolňuje. V případě sportu handicapovaných připravuje koně a spolupracuje s jezdcem.

Pedagog, psycholog, terapeut určují program klienta v léčebně pedagogicko – psychologickém ježdění. Vypracují metodiku práce s klientem a určí cíle jednotlivých lekcí. Jsou přítomni na terapii. Vybírají koně dle potřeb klienta.

Pro hladký průběh terapie jsou nezbytní další pomocníci, kteří jistí klienty na koni, nasazují přílbičky a pomáhají kdekoli je třeba. Je vhodné, aby u každého klienta byl přítomen alespoň jeden pomocník. V případě ležícího klienta může jejich počet vzrůst až na čtyři.

Pomocníci by měli být plnoletí, se vztahem k dětem a handicapovaným a schopností rychle reagovat.

Vybavení areálu

Nezbytné jsou komunikace až ke stáji průjezdné v každém ročním období a za každého počasí. Někteří klienti vzhledem ke svému handicapu nemohou přijít na hiporehabilitaci pěšky (Hermannová, 1999).

Samozřejmostí je rampa. Měla by být opatřena zábradlím a nájezdem pro vozíčkáře. Je nutné, aby byla dostatečně stabilní a prostorná. Bývá asi 1 metr vysoká. Nasedání a sesedání patří k nejnáročnějším okamžikům terapie.

Terapie probíhá na rovném ohrazeném prostoru s odpovídajícím povrchem, v hale nebo v terénu. Hala je nezbytná, umožňuje kontinuální průběh terapie v zimě a za špatného počasí. Terén nutí klienta přizpůsobovat se neustálým změnám a zároveň nabízí stále nové podněty v psychické oblasti. Samozřejmě jeho členitost musí odpovídat schopnostem klienta. Tohoto se využívá hlavně v léčebně pedagogicko – psychologickém ježdění. Nejlepší je, máme – li k dispozici všechny tyto možnosti a kombinujeme je dle aktuálních podmínek a potřeb klientů.

Dále je nutné zajistit vytápěnou místnost kde se mohou klienti převléknout a sociální zařízení, obojí bezbariérové.

Areál má působit čistě a upraveně, tak aby se tam klienti i personál cítili dobře.

Je nutné počítat také s nákupem jezdeckých přileb různých velikostí. V rámci bezpečnosti nesmí klient usednout na koně bez této ochrany hlavy. Výjimku mohou tvořit snad jen hodně malé děti v asistovaném sedu nebo ležící na koni a těžce handicapovaný klient, který na koni také leží.

Výběr koně pro hiporehabilitaci

Vždy musíme myslet na to, že vybíráme vhodného koně pro klienty a nehledáme jen uplatnění pro svého nevyužitého, starého nebo nemocného koně. Kůň musí projít objektivním, ale kritickým posouzením ze strany hipologa i fyzioterapeuta či psychologa nebo speciálního pedagoga. Jedině tak bude zaručen výběr koně klientovi „na míru“ dle jeho individuálních potřeb. Je nutné také přihlížet k tomu v jaké oblasti hiporehabilitace bude kůň využíván. Jiné požadavky budeme mít na koně pro hipoterapii, jiné na koně pro LPPJ a jiné na sportovní a rekreační ježdění handicapovaných. Další otázka je kvalitní příprava takového koně a specifika péče o zvíře zařazené do terapie.

Požadavky na hiporehabilitačního koně

Při výběru koně na hiporehabilitaci musí být předem jasné, jak a pro koho bude kůň

využíván. Podle toho se vybírá vhodný exteriér a temperament koně.

Obecné požadavky na takto využívaného koně vymezila Hermannová, 1995.

- 1) Musí bezmezně milovat lidi a důvěřovat jim v každé situaci.
- 2) Nesmí být lekavý a lechtivý.
- 3) Musí být psychicky vyrovnaný.
- 4) Mechanika pohybu musí být dokonalá.
- 5) Musí trpělivě stát u rampy při nasedání a sesedání klienta.
- 6) Musí být ochoten nést dva jezdce najednou.
- 7) Musí být lehce ovladatelný. Ze sedla i při vodění.
- 8) Důležitá je samostatnost, pracuje – li sám, nesmí projevovat nervozitu ze samoty.

Později Hermannová, 1997 upřesnila tyto požadavky dle odvětví hiporehabilitace.

Specifické požadavky na koně při hipoterapii

- mimořádná přísnost na kvalitu koně
- perfektní zdravotní stav
- pevný a pružný hřbet
- pravidelný, strojový krok
- samostatnost
- ochota přistoupit a trpělivě stát u rampy
- lehká ovladatelnost při vodění (především plynulé vykročení a zastavení)
- adaptace na rušivé vlivy ze strany klienta a okolí (nelekavost)
- adaptace na neadekvátní zátěž (zachování pružnosti hřbetu, absolutní svalové uvolnění)

Specifické požadavky na koně při LPPJ

- pro terapeutické účely vyžadujeme koně rozdílného temperamentu (rozdílné reakce jednotlivých koní)
- bezpečný při ošetřování ve stáji
- adaptovaný na hluk, pohyby a předměty se kterými se bude při terapii setkávat
- mimořádná psychická odolnost (kůň musí být „společenský“)

Specifické požadavky na koně při sportu handicapovaných

- snadná ovladatelnost (jezdec má omezené možnosti pobídek)
- speciální příjezděnost
- schopnost udržet rovnováhu pod handicapovaným jezdcem (po amputaci chybí část váhy na jedné straně)

Fyzické a psychické předpoklady koně

Při výběru koně nelze hovořit o vhodnosti jednotlivých plemen pro hipoterapii, je nutné si uvědomit, že nehledáme universální plemeno, ale jedince v rámci plemen, kteří jsou schopni tuto činnost vykonávat.

Kůň pro hipoterapii nesmí mít vady vedoucí k nežádoucí mechanice pohybu. Kůň by měl být souladný, souměrný, dobře osvalený, neměl by mít příliš ostrý kohoutek, vyčnívající páteř, prosedlaný měkký hřbet, příliš strmou lopatku a spěnky. Nesmí mít vady chodů.

Vhodný kůň na hipoterapii je spíše čtvercového rámce, má kratší silný krk, oblý kohoutek, pevný ale pružný hřbet, správně utvářenou lopatku, končetiny bez výrazných vad, pružné spěnky a zdravá, pevná kopyta.

Hlava prozrazuje povahu koně, žádoucí jsou velké oči a velké, široké nozdry, uši jsou jemné a pohyblivé.

Plec koně by měla být správně skloněná, s dlouhou šikmou lopatkou. Strmé plece mají za následek krátký krok. Hrud' koně nesmí být moc široká – kůň má pak kolébavý krok, je – li příliš úzká, jsou nohy příliš u sebe a kůň se strouhá.

Hřbet koně má být mohutně osvalený, raději kratší než dlouhý. Dlouhý hřbet bývá slabý, příliš krátký nebo široký omezuje pohyblivost.

Bedra musí být krátká, silná a mohutná. Na nich závisí odrazová síla zádě.

Kříž u dospělého koně by měl být v jedné linii s kohoutkem, je – li kůň vyvážený. Vysloveně skloněný kříž prozrazuje slabost zadních nohou.

Zád' koně musí budit dojem síly. Postavení nohou by mělo být korektní, s pružnou středně dlouhou spenkou.

Barva koně není rozhodující, jen zajímavá pro klienty (Casková, 2003).

Důležitá je vynikající mechanika pohybu koně hlavně v kroku, je v hipoterapii nejpoužívanějším přirozeným chodem, zejména délka kroku, jeho měkkost a plynulost. Nepřípustné je kulhání koně.

Dalším podstatným ukazatelem je zdravotní stav koně. Musí být stoprocentní. Jen zdravý kůň se dokáže uvolnit a přenášet tak na klienta požadované impulsy.

Charakter koně lze ovlivnit lidským faktorem, bohužel ne vždy jen požadovaným směrem. Je důležité znát minulost koně a v jakých podmínkách žil. Na koně jako partnera při terapii musí být spoleh a nesmí překvapit nečekanou nebo neadekvátní reakcí, vyvolanou v důsledku předchozího nevhodného zacházení.

Podle Michala (1958) rozlišujeme tři druhy charakteru. První a pro vlastní terapii nejdůležitější je charakter k požadovanému výkonu. Představuje ochotu koně pracovat s neadekvátním, obtížným břemenem. Schopnost zvládnout příliš hlasité a ostré projevy některých klientů, trpělivě stát u rampy při nasedání, trpělivě snášet časté změny klientů na hřbetě. Co se týká charakteru ve vztahu k člověku – při ošetřování, sedlání a postrojování – často koně tzv. ostří ve stáji jsou vynikající pracovní koně. Na hipoterapii můžeme využít i takového koně, musí však u něj být kvalifikovaný a spolehlivý vodič, ošetřovatel. Nezařazujeme ho ovšem do LPPJ na terapeutickou práci (Casková, 2003). Třetím druhem je charakter ve stádě. Kůň se nesmí agresivně chovat ke koním, kteří s ním pracují, ale zároveň na nich nesmí být závislý, tzn. musí být schopen pracovat samostatně, odděleně od jiných koní.

Z hlediska temperamentu se nejideálnějšími jeví sangvinik a flegmatik, neurotypy silné, vyrovnané, schopné snášet zátěž velké intenzity a podávat stabilní výkony (Casková, 2003).

Pokud máme možnost zakoupit mladého koně a zajistit mu kvalitní výcvik a přípravu je to nejideálnější. Po čase z něj můžeme při správném zacházení mít zkušeného profesionála, který nám bude sloužit mnoho let. Starší kůň s sebou vždy nese riziko špatných zkušeností s lidmi či zlovyků a může být obtížné ho těchto neřestí zbavit. Zvýšené je i riziko zdravotních problémů.

Vzhledem ke specifikům této práce se přistupuje k výcviku a přípravě koní velmi citlivě a zodpovědně, aby si koně zachovali dobrý vztah k lidem a nepřetížili se hned v začátcích. Často se využívá i netradičních metod. Netradiční metody výcviku a přípravy koně vycházejí především ze znalosti etologie koní. V praxi se osvědčily nejen jako metody přípravy koní, ale také při práci s narušenými, problémovými a zlými zvířaty a staly se tak cestou k jejich nápravě a korekci vztahu s lidmi. Pro hiporehabilitaci můžeme těchto metod využít pro výcvik mladého koně i pro práci se staršími zvířaty, případně je využít ke korekci nežádoucích vlastností jinak kvalitního koně. Obě tyto metody kladou důraz na práci s koněm ze země a ta je v hiporehabilitaci nezbytná.

TTEAM je zkratka pro anglický název metody práce s vědomím koně podle Tellington-Jonesové. Soustava neobvyklých pohybových postupů a doteků umožňuje učinit z koní bezpečné partnery ochotné ke spolupráci, pozitivně je ovlivňuje a vytváří k nim hlubší vztah.

Metoda TTEAM se dělí na tři oblasti výuky:

a) TTTouch – určitý způsob doteků po celém těle koně.

- b) Práce ze země – vedení koní v nejrůznějších vodících pozicích a práce s nimi na překážkách.
- c) Jízda s radostí a vědomím – jízda na základě balančního sedu.

Linda Tellington-Jonesová se seznámila s Feldenkraisovou metodou používanou u lidí a aplikovala ji u zvířat několika druhů. Bohaté znalosti z oblasti hipologie a jezdeckví umožnily autorce vyvinout tuto metodu až do podoby metody výcviku koní a výuky jezdců. Cílem této metody je partnerství člověka a koně založené na důvěře a přátelství. Řešení problémů vyskytujících se ve vztahu člověk – kůň, spočívá v nalezení a odstranění příčiny jejich vzniku.

Kůň připravovaný touto metodou má kladný vztah k lidem, je spolehlivý pod sedlem i při práci ze země, což je při hiporehabilitaci nezbytné. Navíc pomocí doteků TTTouch lze koně uklidnit, uvolnit, naučit ho lépe si uvědomovat vlastní tělo. (Tellington – Jonesová, Pabelová, Pabel, 2000)

Pat Parelli – přirozené partnerství člověka a koně

Tato filozofie se nazývá Parelliho „Natural Horse – Man – Ship“ (PNH). Je jednoduchá a přitom velice účinná a pomáhá jezdcům pochopit způsob myšlení jejich koní a dorozumět se s nimi. PHN je promyšlený systém, který vám dá jistotu ve všem, co s koňmi děláte. Můžete jím bez obav proplouvat a využívat přitom svoji fantazii. Prostřednictvím tzv. sedmi her přitom změníte něco v postavení koně a jeho způsob myšlení, ale k dobru vašemu i k dobru koně (Stejskalová, 1998).

Ať už se zvolí jakákoliv metoda přípravy, kůň musí mít zvládnutý základní jezdecký výcvik, jsou vítány i zkušenosti z tahu nebo zápřeže a dále musí projít postupným seznámením s prací pod klienty s čímž je spojena nutnost práce u rampy, návyk na rušivé prvky jako je křik, berle, invalidní vozík, míče a další.

Nadanému, učenlivému koni bude stačit čtvrt roku, jinému rok k tomu, aby začal pracovat s klienty s vadným držením těla, scoliosou, lehkou mozkovou dysfunkcí... Tito všichni jsou téměř zdraví, jejich handicap na nich na první pohled nepoznáte. Zdůvodnění je jednoduché: kůň terapeut musí získat zkušenosti. Naučí se spolehlivě, přesně přistupovat k rampě, trpělivě stát, na povel vodiče půjde krátkým, středním a prodlouženým krokem. Bude umět chodit rovně, naučí se nést dva jezdce pro asistovaný sed. Naučí se rozeznávat, kdy pracuje pod zdravým jezdce (a může být veselý) a kdy pod postiženým (a bude velmi opatrný).

K tomu se přidá nácvik netečnosti k různým rušivým vlivům. Kůň musí akceptovat, aby si dítě mohlo sundat bundu, mohlo si házet s míčem, podávat si různé předměty atp. Kůň musí tolerovat i různé zvuky, výkřiky radosti, pláč (Vávrová, 1999).

Koně bychom mohli nazvat základním kamenem týmu v hiporehabilitaci. Od jeho tělesných a psychických charakteristik, kvality jeho přípravy a spolehlivosti se odvíjí průběh i výsledný efekt terapie. Na tyto koně jsou kladeny vysoké nároky a stane se, že někteří z nich musí být z této činnosti z různých důvodů vyřazeni. Očekáváme od nich výkony odlišné od

klasického jezdeckví a těmto výkonům je nutné přizpůsobit i jejich ošetřování a pracovní režim.

Příklad týdenního pracovního programu koně dle Vávrové, 1999

	dopoledne	odpoledne
Pondělí	práce pod sedlem, příprava v terénu	hiporehabilitace
Úterý	hiporehabilitace	výběh, pastva
Středa	jízdařenská práce, kavalety, skoky pro radost	hiporehabilitace
Čtvrtek	drezúrní příprava pod jezdcem	hiporehabilitace
Pátek	hiporehabilitace	práce v terénu
Sobota	zápřež	výběh
Neděle	výběh, pastva, volný den	

Pracovní týden se dá uspořádat různě, podle temperamentu a krmné dávky koně. Hlavně ze začátku, ale i později koně nepřetěžujte, on se vám odmění dobrou psychickou pohodou a chutí pracovat (Vávrová, 1999).

Alespoň jednou za rok naplánujeme koním dlouhodobější „dovolenou“, která probíhá zcela bez hiporehabilitace (Havránková, 2002).

Péče o koně využívaného k terapii

Takový kůň by měl mít stálého a schopného ošetřovatele, který zvíře dobře zná a může včas rozpoznat změny v chování koně. Měl by pracovat pouze pod zkušenějšími jezdci, potřebuje kvalitní práci, ne učit začátečníky. Před každou terapií je nutné koně uvolnit.

Je důležité dbát na pestrý pracovní program koně z důvodu psychického odpočinku i vybití energie a dopřát mu dostatek volna na vlastní regeneraci

Kvalitního koně v hiporehabilitaci si je třeba náležitě vážit a hýčkat. V praxi tomu tak zpravidla je, a proto je těmto koním poskytována péče někdy vskutku nadstandardní. Zejména co se týká udržení jejich dobrého zdravotního stavu a odstranění případných zdravotních komplikací. Patří sem například podávání vitamínových a minerálních preparátů, bylinných přípravků, masáže a různá uvolňovací cvičení, ale v poslední době se objevují také metody známé spíš z lidské medicíny. Ke zjištění příčiny onemocnění nebo vlastní léčbě lze použít třeba akupunkturu.

ZÁVĚR

Hiporehabilitace vyžaduje odborníky a profesionály všech zúčastněných profesí. To znamená lékaře, fyzioterapeuty, psychology, speciální pedagogy, hipology a také zodpovědné

pomocníky. Velmi významným krokem je také výběr vhodného koně. Tomuto kroku je třeba věnovat velkou pozornost. Pokud je hiporehabilitace provozována špatně může klienta i vážně poškodit.

LITERATURA

Bláha, J., Etologie koně. Sbor. „Pravda o zooterapii“, celostát. konference, Hluboká n. Vltavou, z 5. 12. 2000, s. 45 - 46

Casková, V., Koně v hipoterapii. Brno, 2003, 26 s. Závěrečná práce kurzu chov a šlechtění koní pro speciální účely

Havránková, Z., Léčebné pedagogické a psychologické ježdění na koni. Brno, 2002, 13 s. Závěrečná práce MU v Brně Pedagogická fakulta program celoživotního vzdělávání

Hermannová, H., příspěvek v časopise Hiporehabilitace, Praha, 1996

Hermannová, H., Současnost a budoucnost hipoterapie. Jezdeckví 6/1997, s. 34 – 35, ISSN 1210-5406

Hermannová, H., Hiporehabilitace – kůň terapeut. Jezdeckví 10/1997, s. 31, ISSN 1210-5406

Hermannová, H., Jak realizovat hiporehabilitaci v praxi I. Jezdeckví 6/1999, s. 41, ISSN 1210-5406

Misař, D., Jiskrová, I., Chov a šlechtění koní. Brno, 2001, 170 s. Skripta MZLU, ISBN 80-7157-510-0

Pacíková, L., Výběr, výcvik a použití koně v hiporehabilitaci, MZLU v Brně, 2004

Stejskalová, S., Pat Parelli – přirozené partnerství člověka a koně. Jezdeckví 3/1998, s. 27, ISSN 1210-5406

Tellington – Jonesová, L., Pabelová, A., Pabel, H., Jezdecká škola Lindy Tellington – Jonesové. Brázda, Praha, 2000, 120 s., ISBN 80-209-0288-0

Vávrová, E., Příprava koně pro hipoterapii. Jezdeckví 12/1999, s. 38 – 39